

Oživování opozice

Jugoslávie trvala po výbuchu albánské nespokojenosti v roce 1981 ještě dalších deset krušných let. Poučení z krizového vývoje v roce 1981, resp. *Platforma ÚV SKJ*, byla ale posledním materiálem, jímž se jugoslávští komunisté pokoušeli nahromaděné problémy a národnostní napětí na Kosovu, tedy to, co jsme na počátku naší práce nazvali kosovskou otázkou, systémově vyřešit. Všechny další pokusy, včetně jakési nové „platformy“ přijaté na IX. zasedání ÚV SKJ na jaře roku 1987, se již omezovaly pouze na „hašení požáru“ – snažily se zabránit další eskalaci mezietnických konfliktů bez nějaké dlouhodobější koncepce. Analytici ÚV přitom kupodivu kosovské problémy vystihli poměrně přesně, odhlédneme-li od dobové komunistické rétoriky. Podali také bezesporu logické návody na předcházení dalších krizí. Byli si dokonce vědomi i toho, že březnové a dubnové události vyvolaly na Kosovu hluboké otřesy, a že jejich sanace nebude ani snadná, ani brzká, a neobejde se bez velmi nepříjemných průvodních konfliktů.⁹²⁴ V Jugoslávii po roce 1981 ovšem chyběla dostatečná rozhodnost přijaté závěry skutečně nekompromisně prosazovat děj se co děj a jejich naplňování a dodržování také účinně kontrolovat. Jakmile pominula akutní hrozba, přestalo se o kosovských problémech mluvit a vůle k prosazování „poučení“ do praxe ochabovala. Principy ústavy z roku 1974 federálnímu státnímu i komunistickému aparátu navíc v podstatě ani neumožňovaly do kosovských záležitostí účinněji zasahovat. Politické reprezentace ostatních jugoslávských republik, snad s výjimkou Makedonie, pak kosovský problém nebraly jako svůj a v podstatě je nezajímal, byť si jugoslávsky odpovědnější část jejich politické elity byla vědoma toho, že kosovská otázka je celojugoslávskou záležitostí a že výbuch albánské nespokojenosti na Kosovu závažně podkopává kořeny jugoslávského stromu. Podle některých historiků⁹²⁵ bylo mlčení ostatních republik ve vztahu ke Kosovu způsobeno tím, že vládlo přesvědčení, že vměšování do těchto záležitostí by legitimizovalo kompetentnost jugoslávských institucí, resp. ukázala by se nezbytnost, aby jugoslávské instituce začaly kosovskou otázku řešit, což by ovšem na druhé straně automaticky favorizovalo Srbsko v jeho úsilí o posilování role federálního ústředí. O Kosovu se tedy na federální rovině po přijetí *Platformy* téměř nemluvalo, jugoslávské stranické vedení se jím zabývalo až v roce 1985, v souvislosti s petičním hnutím stále nespokojenějších kosovských Srbů, o němž bude řeč dále, a i tato situace přispívala k tomu,

924 VLAŠKALIĆ, T.: *Uzroci i posledice događaja u Socijalističkoj autonomnoj pokrajini Kosovo*, s. 16.

925 JOVIĆ, Dejan: *Jugoslavija - država koja je odumrla*, s. 296.

že se kosovský rakovinný nádor mohl zvolna a nerušen šířit do všech pórů srbské, albánské a potažmo i jugoslávské společnosti.

Komunističtí analytici navíc podcenili sílu nacionalismu, o němž se obecně předpokládalo, že je na ústupu a téměř mrtvý. Před jeho projevy se před dubnem 1981 zavíraly oči, a jen co se situace na Kosovu trochu uklidnila, zavíraly se i nadále. Sílicí nacionalistické excesy byly začasť označovány vším jiným a ospravedlňovány zejména ekonomickými problémy, o pravé pojmenování se pokusil jen málokdo. Převládalo typické marxistické přesvědčení, že se etnické a národnostní problémy podaří řešit a vyřešit za pomoci ekonomických nástrojů. *Platforma* prostě nebrala v úvahu to, co již při svém mocenském pádu v roce 1966 zdůrazňoval bývalý jugoslávský ministr vnitra Vojkan Lukić, totiž že projevy iredentismu, nacionalismu a šovinismu u kosovských Albánců jsou nevyhnutelným jevem „národního romantismu“ obrozujícího se národa a jeho mladé inteligence, jenž vývojově nemůžou přeskočit,⁹²⁶ a projevy srbského nacionalismu jsou v této fázi resentmentním obranným jevem, vyvolaným útočností revolučního albánského nacionalismu.

Platforma nebrala, a vzhledem k tomu, že ji připravovali marxističtí analytici ani nemohla brát, v úvahu iracionální - „nehmotné“ - pocity nespokojenosti a nerovnoprávnosti, a to jak na Kosovu,⁹²⁷ tak také ve vlastním Srbsku. Nedokázala je dokonce ani pojmenovat. Vždyť v absolutním smyslu se totiž Kosovo rozvíjelo, jak *Platforma* mnohokrát zdůrazňovala, mnohem rychleji než jiné oblasti, a to jak pokud jde o jeho vývoj politický, tak jednalo-li se o progres ekonomický. Přesto však, jak upozorňuje Dejan Jović, ani v jednom z těchto smyslů nebylo rovné ostatním.⁹²⁸ V politickém smyslu bylo téměř rovné, ale to „téměř“ nebylo pro kosovské albánské obyvatelstvo, resp. pro jeho elitu, jak komunistickou, tak nacionalistickou, od počátku dostačující. Pokud totiž fyzicky menší národy, jako byli Makedonci či Černohorci (a na konci 80. let 20. století se již počet kosovských Albánců přiblížil i Slovincům), měly svoji republiku a Albánci pouze autonomní oblast, bylo jen málo důležité to, že se v absolutním měřítku rozdílily mezi republikami a autonomními oblastmi omezovaly, na základě ustanovení ústavy z roku 1974, pouze na jednu či dvě převážně deklarativní formulace. Touha po rovnosti, totiž statusu,

926 AS, fond SKS-CK, 1966-1968, kart. 22, Izvršni komitet CK SKS - dokumentacija u vezi IV plenuma CK SKJ, materiál *Deo saslušanja* (Vojina Lukiće - pozn. V. Š.) u vezi informacije na sednici IK o stanju u AP Kosovo i Metohija, s. 48.

927 Už na zakladatelském kongresu KSJ v roce 1945 hovořil tajemník OV KSS pro KaM Djoko Pajković o tom, že „albánská reakce“ upozorňuje na skutečnost, že do války byli Makedonci a Černohorci utiskovaní a nyní se útisku zbavili a mají své republiky, Albánci však svou republiku nemají a bude tedy pokračovat stejná situace jako za staré Jugoslávie. *Osnivački kongres KP Srbije (8-12 maj 1945)*, s. 76.

928 JOVIĆ, Dejan: *Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije. Kritička analiza postojećih interpretacija*. Reč 62/8, červen 2001, s. 97.

jaký mají ostatní, statusu republiky, byla jedním z nejdůležitějších motivů kosovské nespokojenosti.

Pocit, že existuje nespravedlnost a nerovnost vůči vlastnímu národu (to ovšem nejen u Albánců – všechny národy bývalé Jugoslávie měly své důvody k tomu, aby takovými pocity trpěly), byl základem pro to, aby na něm mohly růst radikální separatistické a nacionalistické tendence a bujet resentiment. Kosovské otázky se tak, za bezmocného přihlížení republikového i celostátního jugoslávského vedení, ujali srbští i albánští nacionalisté všech barev, jejichž názory, ovlivněné hlubokým resentimentem, se koncipovaly, jak snad z naší práce vyplývá, minimálně od poloviny šedesátých let. Značná část obyvatelstva ostatně ani nikdy jiné než nacionalistické názory neměla.

Pro srbské národovecké myšlení té doby je charakteristický spíše ublíženecký defetismus, projevující se ale stále agresivnější mediální rétorikou, vyvolávající až antialbánskou hysterii. Albánský nacionalismus se v teoretické rovině prosazoval zejména ultralevicovými myšlenkami nejrůznějších ilegálních skupin, které byly pod vlivem Hoxhova režimu. Intelektuální centra na Filozofické fakultě Univerzity v Prištině, v Albanologickém ústavu i několika dalších institucích ale zastávala i méně vyhrcované názory. V praktické rovině však působil zejména „venkovský“, neorganizovaný nacionalismus. Ten se projevoval „tradiční“ snahou o etnické ovládnutí co největšího prostoru a etnické vyčištění co nejvíce obcí, realizovanou pomocí tlaku na nealbánské obyvatelstvo. V této praxi ale albánská intelektuální elita nejspíš neměla podíl, byť ji, shodně s kosovskými komunistickými funkcionáři, nikdy ani slovem neodsoudila.

Pro oba nacionalismy druhý národ představoval pouze nepřítel, nikoli potencionálního partnera, a vůbec již ne „spolubydlícího ve společném domě“. Působení intelektuálních národoveckých center však bylo stále spíše deklarativní.

Srbská kritická inteligence

V Srbsku a Jugoslávii vůbec se vztah mezi jugoslávskou mocenskou elitou a jugoslávskými disidenty v 80. letech podstatně lišil od vztahu, který panoval v zemích reálného socialismu. Byť byli někteří intelektuálové velmi břitcí ve svých kritikách panujícího řádu, vládnoucí elita na tuto kritiku reagovala poměrně blahosklonně a pouze ve výjimečných a velmi křiklavých případech se uchýlovala k represí. Na rozdíl od východoevropských disidentů mohli jugoslávští disidenti publikovat ve své zemi, mj. i proto, že v Jugoslávii neexistovala cenzura, takže bylo snazší něco zveřejnit bez předchozí kontroly. Míra této svobody se lišila republiku od republiky, v první polovině 80. let byla vůči disidentským spisům a působení opozičních skupin nejtolerantnější politická elita Srbska a Slovinska, kde proto

publikovali i disidenti z jiných jugoslávských republik (ve Slovinsku kvůli jazykové bariéře méně), ale také z jiných východoevropských zemí (mj. Václav Havel aj.). Srbští nerezimní intelektuálové proto sami sebe nazývali kritickou inteligencí. Samozřejmě více tolerovaní byli disidenti levé politické orientace (mnozí z nich totiž upřímně věřili v to, že systém lze zevnitř reformovat a pokoušeli se proto i pomáhat vládnoucím reformním silám v „boji“ proti „konzervativismu“). Někteří z nich, zejména ti dřívějšího data narození, měli dokonce i dlouhodobé vazby s politickými prominenty – jednalo se zejména o válečná přátelství, navázaná za partyzánského působení, která pak pomáhala zmírňovat ostrí stranické represe. Nelze ovšem říci, že by systém nedělal nic proto, aby činnost opozice – disidentských intelektuálů – omezoval. To se vztahovalo jak na pravé, tak levé spektrum ideové opozice, na levé možná i více z obavy z útoků na jugoslávský typ socialismu. Přesto byl Bělehrad na počátku 80. let intelektuálním opozičním centrem celé Jugoslávie, v němž působilo množství malých skupin nejrůznějších směrů, jimž byla společná snaha o nápravu stavu, v němž se země nacházela. Viděli jsme již výše, že v říjnu 1980 36 bělehradských disidentů poslalo otevřený dopis Prezidiu SFRJ, v němž požadovalo amnestii pro ty, kteří byli ve vězení kvůli tzv. verbálnímu deliktu, v petici z prosince 1980 požadovalo 102 bělehradských intelektuálů abolicí článku 133 jugoslávského trestního zákona, který postihoval „*lživé a pokřivené traktování jugoslávské skutečnosti se záměrem poškodit zemi*“ atd.⁹²⁹ Politická elita ovšem tyto akce ignorovala, jak jsme ostatně viděli i na petici vysokoškoláků vypracované v souvislosti s vysokými tresty udělenými účastníkům kosovského demonstračního hnutí na jaře 1981. Na stupňující se tlak disidentských kruhů po Titově smrti, jehož výrazem byla i neúspěšná snaha po založení oficiálního opozičního časopisu *Javnost* (s redaktory Dobricou Čosićem a filozofem Ljubomirem Tadićem), režim odpověděl novými ideologickými opatřeními. Do zákona o vysokém školství tak byla jako kritérium pro výběr vysokoškolských pedagogů namísto dřívějšího požadavku „přiměřeného společenského a obecně morálního chování“ zavedena floskule o „ideově-politické a morálně-politické vhodnosti“, na jejímž základě bylo v lednu 1981, tedy ještě před propuknutím kosovských nepokojů, propuštěno osm vysokoškolských pedagogů kvůli „závažnému narušování celospolečenského zájmu“. Tento akt některé z nich sblížil se staršími disidenty (např. s Milovanem Djilasem), ale také s oponenty jiné politické orientace (např. s Dobricou Čosićem), některé ovšem vrhl do náručí radikálních srbských nacionalistů.⁹³⁰

První skutečně mohutné vystoupení kritické inteligence však nesouviselo s Kosovem, ale se zákazem knihy *Vunena vremena* (Vlněné časy)

929 JOVIĆ, D.: *Jugoslavija - država koja je odumrla. Uspon kriza i pad četvrte Jugoslavije*, s. 333, s. 329.

930 Tamtéž.

radikálního bosenského srbského básníka Gojka Djogy v dubnu 1981, jehož básně byly označeny, a to ještě před distribucí knihy, která vyšla v prestižním nakladatelství Prosveta, jako „urážka nejvyšších hodnot a symbolů jugoslávské revoluce“;⁹³¹ především však J. B. Tita. Autor sám ostatně „zpochybňování hodnot revoluce“ příliš nezastíral. Zákaz knihy (mocenské orgány nepočítaly s tím, že by mohl vyvolat nějaké protesty veřejnosti, doposud se tak při jiných zákazech nestalo) vyprovokoval čilou „protistátní“ aktivitu spisovatelů a dalších intelektuálů, a to zejména poté, co byl Djogo v roce 1982 odsouzen za „verbální delikt“, jehož odstranění z jugoslávského trestního řádu bělehradští intelektuálové požadovali, na dva roky vězení. Poté, co byl Djogo v březnu 1983 skutečně zavřen, poslalo více než 100 bělehradských intelektuálů petici Ivanu Stambolićovi a ostatním srbským politickým představitelům, v níž požadovali abolicí básníkovu trestu. Když pak na tuto petici neobdrželi ani formální odpověď, zahájil Svaz srbských spisovatelů ve svém bělehradském sídle na Francouzské ulici 7 sérii „večerů solidarity s Djogem“, které byly mimořádně navštěvované. Záznamy protestních večerů začaly vycházet i v oficiálních literárních tiskovinách *Književna reč* a *Književne novine*. V nich se však již nejednalo pouze o případ bosenskoserbského básníka, kritika se rozšiřovala také na jiné politické problémy – ekonomickou krizi, krizi politického a ústavního systému, na nedostatek politických svobod, nesvobodu médií a vysokých škol atp.⁹³² V květnu 1983 pak byl v Bělehradě založen *Výbor na ochranu umělecké svobody*,⁹³³ který se brzy stal symbolem liberálně-demokratického protestu proti režimu. Výbor se v průběhu zejména první poloviny 80. let angažoval vždy, když v Jugoslávii, a nejen tam, docházelo k porušování umělecké svobody, ale také politických či lidských práv, ať už šlo o Adema Demađiho na Kosovu, Vojslava Šešelje v Bosně, Vladimira Šekse v Charvátsku či Václava Havla v Československu.⁹³⁴

V srpnu 1983 zemřel Aleksandar Ranković. Jeho pohřbu se podle některých pozorovatelů spontánně zúčastnilo až 100 000 lidí. Pohřeb, konaný částečně v režii srbských národovců (k nimž ale měl Ranković vždy velmi daleko), se stal první velkou manifestací srbské nespokojenosti s „postavením srbského národa v jugoslávské federaci“. Jugoslávské

931 GOJKOVIĆ, Drinka: *Trauma bez katarze*. In: *Srpska strana rata*. Beograd 1996, s. 366.

932 Djogo byl nakonec, zřejmě v důsledku výše zmíněných akcí, po třech měsících z vězení „ze zdravotních důvodů“ propuštěn. JOVIĆ, D.: *Jugoslavija - država koja je odumrla.*, s. 333.

933 Viz JOSIĆ VIŠNJIĆ, Miroslav: *Saopštenja, zapisnici i pisma Odbora za zaštitu umetničke slobode pri beogradskoj sekciji pisaca u Udruženju književnika Srbije*. Beograd 1984, s. 9.

934 Více o těchto a podobných případech viz JOSIĆ VIŠNJIĆ, M.: *Saopštenja, zapisnici i pisma Odbora za zaštitu umetničke slobode pri beogradskoj sekciji pisaca u Udruženju književnika Srbije*. O činnosti Výboru pravidelně informoval také týdeník *Književne novine*.

stranické vedení bylo šokováno projevy takovéto Rankovićovy popularity. Kritizovalo především tehdejšího bělehradského stranického šéfa Ivana Stamboliće za ztrátu kontroly nad Bělehradem. Stambolić tak ztratil důvěru části jugoslávských politiků z jiných republik,⁹³⁵ což, jak se později ukáže, mělo vliv i na jeho pád po VIII. zasedání ÚV SK Srbska v roce 1987. Rankovićův pohřeb, a později i mytologizace Rankoviće v médiích (zejména po roce 1986) byly výrazem rostoucích antialbánských nálad v srbské společnosti (ale i jinde v Jugoslávii), ač, jak jsme viděli, spojovat Rankoviće s „antialbánstvím“ či srbským nacionalismem šlo jen těžko.

Po Rankovićově pohřbu se začala potírání protistátní činnosti více angažovat federální policie pod vedením Stana Dolance. V dubnu 1984 zatkla spolu s 28 intelektuály také Milovana Djilase (šest z nich později bylo souzeno v politických procesech). Tato vlna represe proti intelektuálům ovšem zapříčinila ještě rozhodnější reakci kritické inteligence v Srbsku, kde 19 předních srbských intelektuálů (včetně dvanácti akademiků SANU) zakládá *Výbor na ochranu svobody svědomí a projevu*, v němž měl největší vliv Dobrica Ćosić. V následujících pěti letech poslal *Výbor* více než sto otevřených dopisů jugoslávským politickým institucím, v nichž protestoval proti porušování základních lidských práv. *Výbor* protestoval např. jak proti zatčení Aliji Izetbegoviće a skupiny dalších dvanácti islámských intelektuálů v Bosně a Hercegovině, tak proti věznění předního charvátského disidenta Vlada Gotovce. Z hlediska kosovského je pro nás zajímavé, že organizoval také petici na obranu Albánců odsouzených za „nepřátelskou propagandu a kontrarevoluci“ po roce 1981. *Výbor* byl v dobrém spojení se zahraničními novináři, kteří o politických procesech mohli informovat západní veřejnost a v důsledku toho v Srbsku zcela ustalo zatýkání politických protivníků, a to se tak tehdy stalo zemí s nejvyšší mírou politické svobody v celé Jugoslávii.⁹³⁶ To ovšem neplatilo pro Kosovo, v němž se po roce 1981 u soudu měřilo rozhodně jiným metrem než v Srbsku. Důležité je si ovšem v této souvislosti uvědomit, že soudnictví v autonomii bylo prakticky nezávislé, do jeho rozhodování nikdo ze Srbska ani z federace neměl možnost zasahovat. Tresty vyměřované v něm byly, jak jsme viděli výše, spíše podobné těm např. v sousední Bosně a Hercegovině, kde byla v roce 1983 islámská skupina kolem Aliji Izetbegoviće odsouzena k trestům přesahujícím deset let odnětí svobody (sám Izetbegović byl odsouzen na 14 let, z nichž si „odpykal“ pět), či tehdy mladý doktor práv s radikálními názory Vojislav Šešelj, jenž byl ve stejném roce odsouzen za „velkosrbskou propagandu“ na osm let vězení. Rozdíly v soudnictví i v traktování „nepřátelské činnosti“ tedy byly v různých jugoslávských republikách velké a svědčily také o stále se rozevírajících nůžkách mezi jednotlivými republikami.

935 JOVIĆ, D.: *Jugoslavija - država koja je odumrla. Uspon kriza i pad četvrte Jugoslavije*, s. 334.

936 Tamtéž, s. 336.

Bourání mýtů

Uvolnění politických poměrů umožnilo zároveň veřejnou diskusi o problematice, kterou jak politická elita, tak i liberální část kritické inteligence v žádném případě nechtěla nastolovat, a zejména ne způsobem, jakým se to v nejprve v Srbsku začalo dít. Jednalo se o rekonstrukci událostí z druhé světové války a poválečného období, které doslova zaplavily jak srbskou literaturu, divadlo či výtvarné umění, tak vlivná média. Pět let, která uplynula mezi kosovskými událostmi v roce 1981 a nástupem Slobodana Miloševiče k moci v roce 1986 bylo obdobím, kdy došlo prakticky v celé federaci ke zborcení hlavních mýtů socialistické Jugoslávie – zpochybňován byl především mýtus o národněosvobozeneckém boji jugoslávských národů, zejména o bezúhonnosti partyzánů a skutečnosti, že neexistoval i jiný než partyzánský odboj. Kritiky se dočkal také do té doby nedotknutelný jugoslávský vůdce J. Broz Tito, jeho životní styl i politika jeho vlády. Komunistické vedení již nedokázalo tento masový příliv kritiky zvládat. V Srbsku nastolila kritická inteligence několik problémových okruhů, které zevrubně rozpracovávala (a mnohdy dodnes zpracovává) a publikovala. Jejich práce mnohdy přispěly ke vzniku resentimentu a budování jiných – nacionalistických mýtů. Jejich vznik má velkou důležitost pro pohled na kosovský problém.

Především se, poprvé po čtyřiceti letech, začalo otevřeně hovořit o četnickém hnutí, resp. o působení Jugoslávského vojska ve vlasti pod velením Dragoljuba Mihailoviče jako o hnutí antifašistickém. Publikace pozdějšího akademika SANU Veselina Djuretiće *Saveznici i jugoslovenska ratna drama* (Spojenci a jugoslávské válečné drama, Beograd 1985)⁹³⁷ nabídla poprvé jugoslávské veřejnosti jinou interpretaci válečných událostí, než bylo do té doby obvyklé. Ještě dále ovšem šla literatura krásná. Například Vuk Drašković⁹³⁸ v románech *Nož* (1982, Nůž, český

937 Djuretić byl kvůli této práci vyloučen z SK. Více i o bourání jugoslávských mýtů viz citované dílo D. JOVIČE: *Jugoslavija - država koja je odumrla*, s. 336–340.

938 Vuk Drašković (1946) pracoval po skončení studií právnické fakulty jako novinář Tanjuga a určitý čas i jako tiskový tajemník předsedy jugoslávského odborového svazu Mika Špiljaka (který byl v letech 1983–1984 také za Charvátsko předsedou kolektivního jugoslávského prezidia). Narodil se sice v Banátu, ale jeho rod pochází z Hercegoviny, odkud také čerpal náměty pro své nejslavnější romány, zabývající se osudem Srbů v této zemi a líčící také ustašovské nebo muslimské masakry srbského venkovského obyvatelstva. Pozdějším románem *Ruski konzul* (Ruský konzul, 1988) se dostal na půdu Kosova a uzavřel jím jakýsi tematický cyklus o „utrpení srbského národa ve 20. století“. Jeho dílo bylo chápáno jako „služba národu“, pomohlo oprášit tradiční mýtus o mučednictví srbského národa a přispělo bezesporu k rozvoji nekontrolovatelného srbského nacionalismu. Od roku 1989 se Drašković cele věnuje politice – založil pravicovou, monarchisticky orientovanou stranu Srbské hnutí obnovy, která až do roku 2000 patřila k pilířům protimiloševičovské opozice, později byla marginalizována. Své názory z 80. let do značné míry korigoval a patřil a patří k nejvýznamnějším zastáncům evropské cesty Srbska. V současnosti také zastává názor, že se srbská společnost musí vypořádat s kosovskou otázkou a prosazuje ne-li uznání

1995) a *Molitva* (1985, Modlitba) líčí četníky jako spontánní hnutí odporu vytvořené vlastenci a vedené vojáky a důstojníky rozprášené jugoslávské armády, jako první evropské antifašistické hnutí (jímž, přinejmenším v počátcích, i skutečně bylo), jimž oficiální jugoslávská historiografie upírá tento status. Partyzáni pak byli jak v literárních dílech, tak v nejrozličnějších teoretických pracích, které vznikaly v té době, líčeni v podstatě jako ideologická sekta, která nebojovala za jugoslávské, leč za sovětské zájmy a kteří o Jugoslávii, již ve skutečnosti ani nestáli.

Srbská historiografie i část spisovatelské obce se ale začaly intenzivně zabývat také osudem Srbů v někdejší Nezávislém charvátském státě, resp. zločiny, které na Srbech páchali Charváti a Muslimové. V nové interpretaci válečných událostí na tomto území stáli na jedné straně Srbové jako oběť a na druhé, s malými výjimkami, Muslimové a Charváti jako násilničtí agresori. To byl samozřejmě velký obrat ve stále platné oficiální interpretaci válečných událostí, podle níž byli ustašovci a jejich přísluhovači menšinou (tedy výjimkou) mezi charvátským a muslimským národem, jehož většinu tvořili příslušníci a sympatizanti partyzánského hnutí. Podle této nové alternativní interpretace srbské kritické inteligence byli většinoví představitelé charvátského (a potažmo i muslimského) národa právě ustašovci. Tato interpretace pak sehrála svoji významnou roli v dalším rozvoji událostí, zejména během války v Charvátsku a Bosně a Hercegovině. V souvislosti s kultem srbského mučednictví se začaly stále častěji ozývat také aluze na průběh války na Kosovu a zdůrazňovat srbské (a černohorské) utrpení na tomto území.

Zmíněné Draškovićovy romány, ale také díla Žarka Komanina, básnické sbírky Milana Komneniče, Slobodana Rakitiče, Matiji Bečkoviče, citovaného již Gojka Djogy a mnoha dalších autorů tak vytahovaly po čtyřiceti letech opět na světlo zločiny z období druhé světové války a promovali tak „*kollektivní literární hrdiny*“, barvitě líčící „*utrpení srbského národa, vyvolávající nenávist a touhu po pomstě*“.⁹³⁹ Zjednodušeně řečeno, základní myšlenkou těchto i jiných děl bylo sdělení, že komunisté v Jugoslávii záměrně zamlčeli a minimalizovali zločiny proti Srbům, aby tak zmírnil tenze mezi Srby a národy, jejichž příslušníci jim učinili tolik příkoří a utrpení. Ve skutečnosti však takovéto zamlčování nevedlo k proklamovanému usmíření národů, nýbrž ponechalo Srby v pozici, kdy o zločinech na nich spáchaných nemohli mluvit. Politická elita tak místo toho, aby se se zločiny vypořádala v celé jejich hrůznosti a tragice, záměrně tuto tíživou minulost přehlížela a spolu s tím tak odmítala vidět i přetrvávající etnické tenze v oblastech, v nichž se zločiny udály.

---

samostatného Kosova, pak tedy přinejmenším nutnost spolupracovat s kosovskými institucemi.

939 POPOV, Nebojša: *Kritika ideologije kao doprinos individualizaciji književnog junaka*. In: Palavestra, Predrag (ed.): *Novija srpska književnost i kritika ideologije*. Beograd-Niš 1989, s. 35-39.

Nikdo proto nemá žádnou záruku, že se něco podobného nemůže znovu odehrát, tím spíše, že titoistická Jugoslávie byla pro Srby jen o něco málo lepší než ustašovský charvátský stát. I v ní totiž byli Srbové záměrně asimilováni a jejich kulturní a politická práva zanedbávána a negována, a to jak v Charvátsku, tak na Kosovu.⁹⁴⁰ Komunisté podle těchto koncepcí také idealizovali etnické soužití jednotlivých jugoslávských národů, zatímco nedůvěra a distance mezi etniky je na mnoha místech – na Kosovu, v Bosně a Hercegovině i v Charvátsku trvale přítomna.⁹⁴¹

Další z těchto tezí by se dala shrnout tak, že Srbové tvořili většinu jak v četnickém, tak v partyzánském hnutí a mají tedy, stejně jako v letech první světové války, největší zásluhy za osvobození nejen svého vlastního, ale také ostatních jugoslávských národů. A co za to získali? Jednu z možných odpovědí nabídl poselství obsažené v novele *Knjiga o Milutinu* (1985, Kniha o Milutinovi) do té doby nepříliš známého autora Danka Popoviće, zaznívající lidovou řečí ústy šumadijského sedláka Milutina: Od Jugoslávie, za niž na popud svých ambiciózních vůdců Srbové bojovali v obou světových válkách, nezískali nic. Ba právě naopak.⁹⁴² Jejich zásluhy jsou v ostatních jugoslávských zemích zpochybňovány a jsou tam navíc považováni za okupanty a nikoli osvoboditele. Srbové byli hloupí a nezodpovědní vůči sobě a svým dětem, že umírali za druhé, místo aby se věnovali sobě... Na scénu přechází v Popovićově novele i jednota mezi

940 Takovýto postoj zaujalo o něco později, v roce 1986, i známé *Memorandum SANU*, podle něhož byli Srbové v Charvátsku „*vystaveni subtilní a efektivní politice asimilace*“ a jejich postavení bylo horší již jen v Nezávislém charvátském státě. Viz *Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti (nacrt)*. Jesen 1986. http://www.pescanik.net/images/stori/es/pdf/memo/memorandum_sanu.pdf, s. 25, 27.

941 Etnická harmonie byla možná přítomna mezi sarajevskými intelektuály a kosmopolity, tvrdí A. SIMIĆ, celkově ovšem rozděluje etnické skupiny v Bosně „...*neviditelná psychologická zed*“ a „*povrchní srdečnost (ve vzájemných vztazích – pozn. V. Š.) často zakrývá pocit odcizení, podezření a strachu*“. Viz SIMIĆ, A.: *Nacionalizam kao folk ideologija: slučaj bivše Jugoslavije*. In: HALPERN, J. M. – KINDECKEL, D. A. [edit.]: *Neighbors at War. Anthropological Perspectives on Yugoslav Ethnicity, Culture and History*. The Pennsylvania State University 2000; citováno podle vydání Beograd 2002, s. 153. Svě vlastní poznatky z bosenské skutečnosti podporuje v citované práci (s. 139) Simić i úryvkem z díla I. ANDRIĆE *Gospodjica* (Zagreb 1961): „*Príslušníci třech hlavních náboženství se mezi sebou nenávidí od narození do smrti. Nerozumně a hluboce... Často však prožijí i celý život, aniž by se ukázala příležitost t tuto nenávisť projevit v celé její síle a hrůze.*“

942 JOVIĆ, D.: *Jugoslavija – država koja je odumrla*, s. 340. Také Vuk Drašković v roce 1988 psal, že sjednocení Jugoslávie pro Srby představovalo dobrovolný vstup do otroctví. Jedna srbská generace byla zdecimována proto, aby byla Jugoslávie vytvořena, druhá pak proto, že byla vytvořena a aby byla obnovena. V nové Jugoslávii bylo zne-možněno připojení Bosny a Hercegoviny k Srbsku, přestože v ní bylo po válce větší procento Srbů, a na účet srbského národa byla promyšleně vytvořena muslimská a černohorská národnost (sic!). Z Bosny a Hercegoviny a Charvátska bylo vyhnáno přes milion Srbů, kolem půl milionu z Kosova a konečně Ústavou z roku 1974 byl Srbům zrušen i stát. Viz Glas crkve 1988, č. 4. Citováno podle RADIĆ, Radmila: *Crkva i „srpsko pitanje*“. In: Popov, Nebojša (ed.). *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd 1996, s. 278.

Srby – máme sice porozumění pro druhé, ale důležité je, abychom my byli jednotní a nedávali tak druhým možnost nás ničit.

Popovičova kniha, která v době svého vydání byla oficiálními politikými kruhy téměř zakázána a každopádně kritizována za skryté prvky srbského nacionalismu, se ovšem v brzké době dočkala dvaceti vydání a několika set tisíc výtisků. Recepce tohoto díla byla v každém případě neobyčejná. Kniha byla masově čtena, kolektivně v pravém smyslu slova. Znamé jsou případy skupinového učení nazpaměť celých pasáží, rituálního recitování úryvků na veřejných shromážděních atd. a po mocenské změně v roce 1987, při níž se dostal do čela Srbska Slobodan Milošević, byla kniha přijata i „nejvyšším vedením“ jako dílo vykládající „srbskou pravdu“ právě v období „buzení národa“. Na masových mítincích bývaly citáty z Popovičova díla zabudovávány do promyšlené kompozice projevu útočících na národní city posluchačů.⁹⁴³ Popovičovy literární teze převedl do politické roviny v projevu na oslavě 600. výročí kosovské bitvy Slobodan Milošević, když prohlásil: „*Ale i později, po zformování socialistické Jugoslávie, byla politická elita nejednotná a náchylná ke kompromisům na úkor srbského národa. Ústupky, které mnozí srbští politici činili na účet svého národa, by historicky ani eticky nemohl přijmout žádný jiný národ na světě. Tím spíše, že Srbové během celé své historie nikdy nedobývali či nevykořisťovali jiné. Jejich národní i historická podstata během celé historie, v průběhu dvou světových válek, ale i dnes, je osvobozencká. Osvobozovali většinou sebe, ale když měli příležitost, pomáhali k osvobození i jiným. Přitom skutečnost, že jsou Srbové na Balkáně velkým národem, nikdy nevyužívali a nezneužívali ve svůj prospěch. Naopak, zásluhou svých vůdců a jejich vazalské mentality se kvůli tomu cítili před druhými vinnými. Nejednotnost srbských politiků způsobovala zaostávání Srbska a jejich inferiorita Srbsko ponižovala.*“⁹⁴⁴

Poselství a poučení ze všech těchto knih bylo stejné jako to, které před grémiem SANU vyjádřil v roce 1978 Dobrica Ćosić ve svém výše již zmíněném inauguračním projevu při jmenování akademikem SANU, a totiž, že v Evropě 20. století nežije jiný národ, který by byl tak zatížen historií a který by přinesl takové oběti za osvobození a pokrok, jako národ srbský.

V těchto letech se v srbské veřejnosti začala také skloňovat slova genocida a etnické čištění. Tyto pojmy byly používány jednak při výše uvedeném popisu srbského utrpení na území Nezávislého charvátského státu, aktuálně však se začaly používat zejména při líčení recentního srbského strádání na Kosovu, kde, podle známého *Memoranda SANU*, vládne po-

943 DJORDJEVIĆ, Mirko: *Književnost populističkog talasa*. In: Popov, Nebojša (ed.): *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd 1996, s. 404.

944 MILOŠEVIĆ, Slobodan: *Ravnopravni i složni odnosi uslov za opstanak Jugoslavije*. Politika (Beograd), 29. června 1989, s. 3-4.

litika „fyzické, politické, právní i kulturní genocidy“.⁹⁴⁵ Pocit ponížení na Kosovu pak byl o to větší, že, jak jsme si již ukázali, Albánci nebyli považováni za rovnocenného soupeře. Předsudky vůči Albáncům v tomto směru nejlépe dokumentuje právě Popovićova kniha. Ústy Milutina, jenž se spolu s celou srbskou armádou probíjí v roce 1915 přes Albánii, zde zaznívá pregnantní vyjádření srbského pohledu a vztahu k Albáncům: „Kdyby Bůh chtěl, abychom se vzdali, určil by nám nepřítel, jemuž bychom se směli vzdát, a neurčil by nám Arnavity... Co by si o nás Němci pomysleli a copak by si nás mohli vážít, kdybychom se vzdali těmto tady. No je to tak? Měli jsme silnější a čestnější nepřátele, než jsou Arnaviti, a nevzdávali jsme se. Jak bychom teď měli být zajatci tady těch, až tak hluboko snad neklesneme...“⁹⁴⁶

Osud Kosova tedy již nebyl pouze otázkou Kosova, resp. Srbů a Albánců, kteří na Kosovu žijí. Pro alternativní Srbsko, resp. srbskou kritickou inteligenci to byla otázka srbské cti, srbské identity a bytí srbského národa vůbec.

Kritika nacionalismu

Když srbská politická elita proti těmto nyní již vysloveně nacionalistickým projevům nedokázala účinně zasáhnout, začali srbskou kritickou inteligenci, ale i srbské komunistické vedení (za nečinnost) napadat někteří komunističtí předáci ze sousedních republik. Neaktivnější z nich byl Stipe Šušar, hlavní ideolog charvátských komunistů,⁹⁴⁷ z jehož popudu vznikla tzv. *Bílá kniha*, dokument složitého názvu *O některých ideově-politických tendencích v umělecké tvorbě, literatuře, divadelní a filmové kritice a veřejných projevech jistého počtu tvůrců, v nichž jsou vyjádřeny politicky nepřijatelné postoje* (1984), v níž byly shromážděny a uveřejněny sporné články, výňatky z uměleckých děl, básně, aforismy a vyjádření,

945 *Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti (nacrt)*. Jesen 1986. http://www.pescanik.net/images/stori/es/pdf/memo/memorandum_sanu.pdf, s. 23.

946 POPOVIĆ, Danko: *Knjiga o Milutinu*. Beograd 1985, s. 26. Na toto vyznění Popovićovy knihy poprvé upozornil D. JOVIĆ (*Jugoslavija - država koja je odumrla*, s. 341). Uvedený citát je typickým dokladem toho, co si mnozí, a nejen Srbové, mysleli - že jsou Albánci vůči ostatním jugoslávským národům kulturně méněcenní. Výzkum etnických stereotypů v 90. letech 20. století prováděný srbskými sociology jednoznačně prokázal, že až 77% Srbů má Albánce zafixovány jako nekulturní a dokonce 81% jako nečisté, špinavé. Viz POPADIĆ, Dragan - BIRO, Mikloš: *Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji*. In: Nova srpska politička misao. Posebno izdanje 3 (2002) Etnički stereotipi. Beograd 2002, s. 39.

947 Stipe Šušar (1936-2004), právník a sociolog, byl tvrdým kritikem všech jugoslávských nacionalismů. V letech 1974-1982 charvátský ministr školství, od roku 1986 člen předsednictva ÚV SKJ, v letech 1988-1989 předseda předsednictva ÚV a od května 1989 charvátský zástupce v kolektivním jugoslávském prezidiu, odkud jej stáhl po volbách v roce 1990 Franjo Tuđman. V době Tuđmanovy vlády patřil Šušar k předním charvátským disidentům. Vyznačoval se principiálními a čestnými postoji, díky nimž si vysloužil jak mediální, tak fyzické útoky na svou osobu.

kteře byly podle něj z komunistického hlediska nepřijatelné, antisocialistické a nacionalistické.

Tento dokument samozřejmě vyvolal bouřlivou reakci nejen mezi „potrefenými“. Skutečnost, že 80 % kritizovaných autorů bylo srbské národnosti, viděla nejen kritická inteligence jako útok na Srbsko, na to, že v Bělehradě i jiných srbských městech panuje svoboda projevu a liberální duch. Také srbské politické vedení bylo *Bílou knihou* nemile překvapeno. Považovalo ji za vměšování do vnitřních srbských záležitostí, za nedůvěru v jeho schopnosti a možnosti, za akci, která v podstatě kritické inteligenci pomohla získat popularitu. V rozhovoru se Slobodanem Iničem, vedeným dlouho poté, v roce 1995, hovořil tehdejší srbský stranický šéf Ivan Stambolić o tom, že *Bílá kniha* sice nebyla napsána se zlým úmyslem, ale že v „politickém smyslu byla kontraproduktivní a přinesla více škody než užítku“. Označil ji dokonce za „vodu na mlýn srbského nacionalismu.“⁹⁴⁸ Šuvar naopak tvrdil, že proti antisocialismu a nacionalismu je nutno bojovat bez ohledu na hranice.

Šuvarův přístup byl v jugoslávské posttitoiistické politice něčím naprosto novým. Porušil totiž daný status quo - konfederativní přístup - platný od přijetí ústavy v roce 1974, který dbal na to, aby se problémy vzniklé uvnitř jedné republiky také řešily v rámci této republiky a nevycházelo se s nimi na federální úroveň. Mika Špiljak, tehdejší předseda ÚV SK Charvátska, jenž rozhodně nepatřil mezi Šuvarovy přátele, proto ideologickému oddělení ÚV SKCH nařídil, aby *Bílou knihu* postupně stáhli. Celá akce tedy vyzněla do ztracena. Šuvarova iniciativa tak sice mohla upevnit pocit jugoslávské jednoty a sounáležitosti, a to tím, že by umožnila kritiku směřující z jedné republiky či autonomní oblasti do druhé, a tak vlastně založila jakési jugoslávské veřejné mínění, jejím stažením však byla takováto možnost byla uzavřena. Nedokonalost jugoslávského státního uspořádání a politického systému se v tomto případě opět projevila v celé své nahotě.⁹⁴⁹

948 Ivan Stambolić doslova tvrdí, že „to, že nám někdo zvenčí ukazoval prstem na srbské nacionalisty, jako bychom je sami nebyli stavu rozpoznat, bylo přinejmenším nemístné. Neturdím,“ pokračuje Stambolić, „že by byla *Bílá kniha* psána se zlým úmyslem, ale v politickém smyslu byla kontraproduktivní a přinesla více škody než užítku. Byla vodou na mlýn srbského nacionalismu.“ STAMBOLIĆ, Ivan: *Put u bespuće*. Beograd 1995, s. 118.

949 Šuvar ovšem z celého skandálu vyšel jako vítěz. Mnozí v Charvátsku, ale také z Vojvodiny, Kosova, Bosny a Hercegoviny či Černé Hory, v něm rozpoznali potenciálního vůdce stále rostoucího počtu členů komunistické strany, kteří byli jednak nespokojeni s trendy v Srbsku, jednak se snažili zrušit princip nevmešování se do činnosti a věcí druhých republik a hledali vhodnou osobnost, která by dokázala definovat a rasantně prosazovat jejich požadavky. Tyto síly později dovedly Šuvara až do čela SKJ (1988) a bránily jej před útoky ze srbské strany (tehdy již vedené S. Miloševićem) i ze strany charvátské. Tato prošuvarovská koalice pak byla dostatečně silná, že znemožnila Miloševićovi stanout v čele SKJ, nikoli však natolik, aby srbského vůdce dokázala marginalizovat. Byla to vlastně poslední velká ideologická koalice, která dokázala překonat hranice mezi republikami a autonomními oblast-

Srbské vedení v situaci, kdy čelilo obviněním, že samo drží ochrannou ruku nad extremisty z řad kritické inteligence, považovalo za nutné dokázat, že není vůči srbskému nacionalismu lhostejné a smířlivé. S několika projevy s výraznou antinacionalistickou notou na sebe v průběhu let upozornil především tehdejší předseda srbských komunistů Ivan Stambolić, jehož mnozí mylně považovali za kryptonacionalistu. Prorocky (z hlediska pozdějšího vývoje) zněl zejména jeho projev na mítinku v Užici (tehdy Titovo Užice) 7. července 1985, v němž sliboval, že srbské vedení nepovede dialog se srbskými nacionalisty: „*Ruku, kterou nám podávají na znamení údajného čestného smíření, nemůžeme a nechceme přijmout, neboť víme, jaká ta ruka je a co se za ní skrývá. Nacionalisté, byť se jakkoli zapřísahali na věrnost svému národu, mohou tento národ pouze přivést do propasti, neboť nacionalistům nejde o skutečnou národní svobodu. Za jejich hesly a provoláními, za jejich nenávisť, se skrývá přání rozbít Jugoslávii na malé národní státy znesvářené o meze a hranice, neschopné žít v moderním světě a stále připravené ke vzájemným sporům...*“⁹⁵⁰ Tyto a podobné projevy přivedly Stamboliće do těžké situace. Na jedné straně byl federálním vedením obviňován z toho, že ztratil kontrolu nad Bělehradem a Srbskem (pohřeb Rankoviće, vzestup kritické inteligence), na druhé straně byl v Srbsku kritizován za to, že zrazuje srbské národní zájmy.⁹⁵¹ V této situaci se pokusil svoji pozici zabezpečit tím, že obrátil pozornost zpět na Kosovo. Stambolić byl prvním srbským politikem, který se po čtyřech letech snažil vrátit kosovskou otázku na pořad dne, a to nejen srbské, ale také jugoslávské politiky – v červenci 1985 inicioval novou diskusi o Kosovu v rámci předsednictva ÚV SKJ. Ostatně, samotný kosovský problém začal od jara 1985 opět nabývat na významu.

mi. Viz JOVIĆ, D.: *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon kriza i pad četvrté Jugoslavije*, s. 346–347.

950 STAMBOLIĆ, I.: *Put u bespuće*, s. 120.

951 Když v roce 1987 pod tlakem S. Miloševića jeho politika zkrachovala a on sám byl politicky marginalizován, považovala to srbská kritická inteligence za svoje vítězství. Viz JOVIĆ, D.: *Jugoslavija – država koja je odumrla*, s. 348.